

بررسی برخی ملاحظات انجام شده در تالیف کتب درسی آذربایجان

الناره محموداوا¹

چکیده:

برای تألیف مطالب کتاب‌های درسی نیاز به تغییر و تحول است و از نظر علمی برخی از این کتاب‌ها به روز نیست. به روز نبودن موضوعات علمی در بلند مدت به معلومات دانش‌آموزان ضربه‌های اساسی وارد می‌کند. در سال‌های برقراری استقلال در آذربایجان، امور مربوط به تالیف کتب درسی مورد بازنگری قرار گرفت و مجدد سازماندهی شد و «خطمشی تالیف کتاب درسی» در دولت جمهوری آذربایجان مشخص شد. در بین سال‌های 2003-2005 کتب درسی به صورت رایگان در اختیار دانش‌آموزان پایه‌های اول تا یازدهم قرار گرفت و بین سال‌های 2007-2000، 250 عنوان کتاب درسی به صورت نسخه اصلی تهیه شد. از سال 2002 تالیف کتاب‌های آلمانی، انگلیسی و فرانسه آغاز گردید. هم اکنون کار تالیف کتب درسی به زبان فرانسه و انگلیسی برای پایه‌های اول تا یازدهم به اتمام رسیده است و کتب درسی مدارس در حال پیشرفت و بازنگری می‌باشد.

کلید واژه‌ها:

کتب درسی، آذربایجان، پایه‌های اول تا یازدهم.

---

¹ مدرس دانشکده پرستاری باکو و دانشجوی دکتری روان‌شناسی آکادمی علوم آذربایجان.

مقدمه:

درس و مدرسه بخشی از مدل اجتماعی مدرن شده‌اند، تا حدی که این مدل، بازتاب ساختارهای دنیای مدرن است که خود این دنیای مدرن از تجربه غرب سرچشمه گرفته و از دوره استعمار تا عصر جهانی سازی در جهان گسترش یافته است. البته باید اذعان کرد که برای تعریف نظام آموزشی اسلامی تلاش‌های زیادی صورت گرفته است، اما این تلاش‌ها در عمل به جایی نرسیده است. این شکست عملی ناشی از ضعف نظریه‌ها نیست، بلکه از غلبه همه جانبه دید غربی نسبت به جهان آب می‌خورد، غرب، با عینک اقتصاد و ملی‌گرایی نه ارزش مداری به جهان می‌نگرد؛ در چنین دیدگاهی، هدف از تحصیل، امنیت اقتصادی و ملی است. این نکته مهم را نیز نباید از نظر دور داشت که نظام فکری و آموزشی غرب نیز، خود با ضعف و شکست مواجه شده و اجزای اصلی آن اعتبار خود را از دست داده‌اند. غرب نتوانسته با لالایی خود به خواب رود و نسخه‌ای که برای دیگران پیچیده به کار علاج خودش هم نمی‌آید. معضلات اقتصاد جهانی، بالا رفتن آمار جرم و جنایت و افزایش محرومیت‌های اجتماعی نمونه‌هایی از این ناکارآمدی هستند. مدارس یا به تعبیری نهاد آموزش، نخستین مکانی است که فرد به هنگام ورود به اجتماع به آن قدم می‌گذارد و چنانکه از معنای این عبارت مستفاد می‌شود ماهیت آموزش حقیقتی پویاست و نه پدیده‌ای ایستا. آموزش و پرورش در شکل‌گیری فرهنگ عمومی نقش مهم و تاثیرگذاری دارند. هر امر فرهنگی که در آموزش و پرورش نهادینه می‌شود در فرهنگ جامعه ماندگار خواهد بود. تحول یک تغییر بنیادین یا دگرگونی عمیق یا غیر سطحی است. بنا بر این در تألیف کتب درسی نیاز به یک بازنگری اساسی و مهم وجود دارد. هر چند تلاش‌های گسترده‌ای برای حل این موضوع انجام شده است. برای تألیف مطالب کتاب‌های درسی نیاز به یک تغییر و تحول است و از نظر علمی برخی از این کتاب‌ها به روز نیست. به روز نبودن موضوعات علمی در بلند مدت به معلومات دانش‌آموزان

ضربه‌های اساسی وارد می‌کند. و مؤلفان کتب درسی باید بیشتر به بحث مهارت‌های زندگی بپردازند.

در مسائل پرورشی و تربیتی، خلاء جدی در کتاب‌های درسی وجود دارد و باید یک تحول اساسی در این زمینه صورت گیرد. نکته مهمی که در تألیف کتاب‌های درسی قابل بررسی است، ارتباط بین مطالب کتاب‌های درسی است. موضوعات درسی به صورت پلکانی پیش نمی‌رود و گاهی در بین مطالب درسی وقفه آشکاری وجود دارد.

گاهی اوقات در بین متون درسی پیشگفتارهایی وجود دارد که ضربه‌هایی را به دانش‌آموزان وارد می‌کند و دلیل آن این است که ما نتوانسته‌ایم نیازهای امروز خودمان را بشناسیم و بر اساس نیازهای خود مطالب را ارائه دهیم. عدم سنجش نیازها یعنی ارتباط برقرار نکردن دانش‌آموزان با محیط خود و مطالبی که در مدرسه ارائه می‌شود، مشکل آفرین شده است. تعداد موضوعات درسی بسیار زیاد است و این امر موجب می‌شود ذهن دانش‌آموزان به جهات متعدد تمایل پیدا کند و تمرکز دانش‌آموزان از بین برود. این عدم تمرکز باعث افت تحصیلی آنها می‌شود. پس از استقلال آذربایجان، تغییرات مؤثری در تمام زمینه‌ها از جمله نظام آموزشی در آذربایجان شوروی ایجاد شد در پیروی از نظام اصلاحات آموزشی و نیاز به این امر در خصوص برنامه‌های تحصیلی، از سال 1999 کتب درسی تغییر پیدا کرده و متحول شده‌اند. در نتیجه بیش از 250 عنوان کتاب درسی اصلی در طی سال‌های 2000-2007 آماده و انتشار یافته است.

تعریف مساله:

شاید بتوان یکی از تأثیرگذار ترین اشکال فعالیت در جهت شکل‌دهی بستر و زمینه فکری - فرهنگی جوامع را حضور موثر در تدوین و تنظیم کتب درسی و مرجع دانست. این امر به ویژه در مورد کتب درسی تاریخ اهمیت ویژه‌ای دارد و به راحتی می‌تواند در قالب توصیف رویدادها و وقایع تاریخی، ذهنیت خاصی را به خواننده القاء نموده و حتی در پاره‌ای موارد، به شکل‌دهی یا تغییر مسائل و خصوصیات هویتی نیز منجر شود.

تحول لازمه نظام آموزشی است. همانطور که می‌دانیم در مدت زمان تسلط اتحاد جماهیر شوروی به مدت هفتاد سال، معمولاً تمامی کتب درسی در مسکو تهیه و پس از ترجمه بدون هیچ گونه تغییر و یا دخل و تصرفی چاپ و در استان‌ها مورد استفاده قرار گرفت. از آنجا که این کتب درسی توسط دانشمندان روسی تهیه و تنظیم می‌شدند بیشتر از منابع روسی و غربی نشأت می‌گرفتند و هیچ مطلبی در مورد کشورهای شرقی از جمله آذربایجان را در برنمی‌گرفتند. در این تحقیق بر آنیم تا مشکلات بوجود آمده در این خصوص در جامعه آذربایجان مورد بررسی قرار گرفته و ضرورت بازنگری در کتب درسی مورد تحلیل قرار گیرد و در پایان نیز پیشنهاداتی برای حل این معضل ارائه خواهد شد.

هدف پژوهش:

هدف پژوهش حاضر بررسی و تجزیه و تحلیل مشکلات بوجود آمده در نظام آموزش و پرورش آذربایجان شوروی و جامعه علمی این جمهوری است. باید خاطر نشان کرد که در اولین مرحله اصلاحات آموزشی که در سال‌های 1999-2000 انجام شد اقدامات بنیادی مؤثری برای حل مشکلات تهیه و تنظیم و آماده سازی و انتشار کتب درسی مدارس نیز همراه با آموزش همگانی انجام شد و لذا فصل جدیدی در ایجاد و تالیف کتب درسی آغاز شد.

در آذربایجان به دلیل این که کتاب‌های درسی توسط بیگاه تهیه و تنظیم می‌شدند برای کودکان آذربایجانی کمی عجیب و دور از ذهن به نظر می‌رسیدند. البته این موضوع در مورد کتاب‌های علوم انسانی صدق نمی‌کرد و پرداختن به این موضوع بدون اشاره به منابع شرقی غیر ممکن می‌نمود. لذا اغلب در اینگونه کتاب‌ها با اسامی افرادی مانند ابن سینا، فردوسی، خیام، نظامی، رومی، نسیمی، جامی، فضولی و نواحی و دیگر دانشمندان (ادبا) مواجه می‌شدیم که به دنیای شرق اشاراتی داشت.

واضح است که در کتب علوم پایه به خصوص ریاضیات، فیزیک و شیمی اینگونه نبود و حتی اطلاعات جزئی مانند آثار و کشفیات افراد برجسته دنیای شرق در این کتب دیده نمی‌شد و در نتیجه در سالهای استقلال آذربایجان، نیاز شدیدی به بازنگری کلی کتب درسی توسط دانشمندان و کارشناسان آذربایجانی احساس می‌شد. زیرا لازم بود در محتوای کلیات آنها تغییرات جدی بوجود آید.

نتیجه بررسی:

در حال حاضر کتاب‌های درسی بیانگر ارزش‌های ملی و جهانی می‌باشند و نقش مهمی را ایفا می‌نمایند. مسائل ریاضی موجود در کتاب‌های درسی در این سال‌ها بر حسب زمان در جایگاه‌های مناسب قرار گرفتند. مثلاً درس ریاضی برای سطوح و پایه‌های 5-11، فیزیک برای سطوح 7-11، شیمی پایه برای پایه‌های 8-11 در نظر گرفته شده‌اند. به این منظور در بررسی‌های انجام شده در زمینه کتب درسی به زبان‌های عربی، فارسی و آذربایجانی که در ابتدای قرون 9-20 انجام شد و همچنین بررسی انجام گرفته در تاریخ گسترش و پیشرفت ایجاد کتب درسی در آذربایجان بازنگری و تجدید نظر مورد توجه قرار گرفت و منابعی که در کتب درسی جدید در نظر گرفته نشده بود و تحت تاثیر ایدئولوژی اتحاد جماهیر شوروی به دست فراموشی سپرده شده بود مجدداً مورد ملاحظه قرار گرفت.

لازم به ذکر است که حتی برخی از کتب ریاضی عربی و فارسی زبان در آذربایجان تاثیر جزئی در تدریس ریاضی داشته‌اند. مثلا اطلاعاتی در مورد حساب دیفرانسیل، هندسه و مثلثات موجود در «خلاصه الحساب» بهاءالدین عاملی، مکتوب به زبان عربی، به عنوان یک منبع ارزشمند از قرن نوزدهم در کتب درسی مورد نظر بوده است.

برخی از نظرات نویسندگانی به نام م.ب. یزدی در مورد ریاضی در کتابش با عنوان عین الحساب (چشمان حساب) در تهیه کتب درسی مفید بوده است.

نویسندگان کتب درسی، در سال‌های استقلال، می‌دانستند که تا سال 1920، چهارده کتاب ریاضیات به زبان آذربایجانی وجود داشته است. رساله خطی دیگری با عنوان «رساله‌ی حروف vd xutut» به زبان آذری توسط ش. قرابگی نوشته شده که نشان دهنده تاثیر شرق در نشر دانش ریاضی در قرن نوزدهم است. همچنین بخش‌هایی با عنوان «علم حساب» و «علم هندسه» وجود دارد گرچه نسخه‌های دست نویس آن‌ها مورد استفاده قرار می‌گرفتند اما با این حال برای معلمان به عنوان مطالب قابل تدریس، مفید بود

در سال‌های استقلال، برای مولفان کتاب‌های درسی روشن بود که 14 کتاب درسی ریاضی به زبان آذری تا سال 1920 موجود بوده است. محققان در این زمینه کارهای تحقیقاتی انجام دادند. این کتاب‌ها مشتمل بر مسأله‌های ریاضی خاص همراه با اطلاعات فرضی بود. یکی از این کتاب‌ها «حساب» نوشته و منتشر شده توسط جلال آخوندوف در سال 1884 است. در این کتاب به هر دو منابع شرقی و غربی مراجعه شده بود. با بررسی انجام شده مشخص شد محققان به کتب درس «حساب» به زبان فارسی در باکو در سال 1901 و علم حساب منتشر شده به زبان آذری در شهر تفلیس در سال 1904 به عنوان منابع قابل اطمینان مراجعه کرده‌اند. در میان این کتاب‌ها «علم حساب کامل نظری و عملی» نوشته ح. یوسف زاده و ای-faig که دارای نوعی سبک

شرقی بود کامل‌تر از دیگران مورد ملاحظه قرار گرفت. به عنوان ترکیبی از منابع شرقی و غربی کتاب درسی «مسائل حساب» نوشته او-حاجی بایوف در سال 1907 منتشر گردید. کتاب او که به زبان بومی منتشر شده بود بطور وسیعی در حوزه آموزشی آن زمان پراکنده گردید. جالب است که این کتاب هرگز اهمیت و ارزش خود را از دست نداد و جایگاه مهمی در تاریخ مدارس آذربایجان اشغال کرد. محققان هنوز در مورد این کتاب صحبت می‌کنند.

البته از آنجا که آذربایجان مدرسه‌ای به زبان بومی در اولین دهه‌های قرن بیستم نداشت، صحبت در مورد هر سیستم آموزشی ریاضیاتی غیر ممکن بود. نیز بدیهی است که تاثیر خاورمیانه در کتاب‌های درسی در زمینه ریاضیات که بعدها تحت تاثیر غرب و روسیه نوشته شده بود به تدریج تضعیف شد و جایش را به تفکر علمی و آموزشی روسیه داد. اما این مطلب نیز حقیقت دارد که سطح توسعه آموزشی، گرایش به غنی سازی محتوای ریاضیات، تدریس را افزایش داد. این گرایش نیز در کتاب «علم جدید حساب» (1921) نوشته آ. اسرافیل ب در دهه بیست قرن اخیر احساس می‌شود. پس از آن همه کتب ریاضیاتی در مدارس آذربایجان توسط مولفان رومی (آرجینکوف، لبدیسو، آسترجاب، ریبکین، پوپوف، غیره) نوشته شد. این سنت به مدت هفتاد سال ادامه یافت. این تاثیر در کتب تالیف شده در دهه‌های 90-20 قرن بیستم بسیار قوی بود و لذا کودکان آذری به تدریج از اصل خود دور شدند. اما کار آسانی نبود. باید خاطرنشان کرد که جملات و اصطلاحات عربی که در سبک عربی و فارسی انباشته شده بود بیشتر در کتابهای ریاضی منتشر شده در اولین دهه های قرن بیستم مورد استفاده قرار می‌گرفت. که این اصطلاحات در کتابهای ریاضی انتشار یافته پس از سال 1921 نیز مشاهده می‌شوند. علاوه بر موارد ذکر شده در کتب درسی دیگر مانند «علم ریاضی جدید» نوشته ا. اسرافیل بیلی، و «مجموعه مسائل ریاضی» (1922) این موارد همچنان ادامه پیدا کرد.

اولویت دادن به اساس شباهت اصطلاحات زبان آذربایجانی در کتب درسی از دهه سی قرن بیستم آغاز گردید. با اینحال تداوم در استفاده از اصطلاحات ضرورت داشت، حتی معادل آذری اصطلاح پس از اصطلاح عربی آورده می‌شد. گاهی فهرستی از اصطلاحات نیز در برخی کتابها ارائه می‌شد. زیرا اصطلاحات عربی در ریاضیات آن زمان به کار گرفته شده بود. مطابق با نیاز رژیم موجود در دهه های 30-40 قرن بیستم، الویت مجدداً به مراجعه به کتب درسی داده شد و تقریباً اسامی تمامی نسخه‌های شرقی که در بالا به آنها اشاره شد و کتاب‌های آذربایجانی فقط در کارهای تحقیقاتی مورد استفاده قرار می‌گرفت.

البته به تدریج چنین تغییراتی در علوم جای گرفت و مدت زیادی باقی ماند. همچنین باید به خاطر سپرد که در سال 1954 کتابهای جبر شامل: حساب، هندسه و مثلثات و کتاب‌های خاص مسأله جایگزین کتابهای جدید شدند و منابع اولی و غربی این کتابها را تشکیل دادند. یکی از امتیازات نسل جدید کتب درسی این است که یک مقاله جداگانه به دانشمندان آذربایجانی در مورد اکتشافات فضایی اختصاص داده است. به دلیل ایجاد علوم کاربردی فضا در دهه هفتاد قرن بیستم یک خط فنی-علمی جدید تحت عنوان «اکتشافات زمین از فضا» تاسیس شد و این رشته توسط یک عضو فرهنگستان به نام ت. اسماعیل اف رهبری می‌شد، هموطن دیگر ما ک. کریم اف از سال 1956 تا 1991 رئیس دپارتمان اصلی فضای شوروی سابق بود.

در ادامه این حرکت، به مبحث تکامل اتمها در بخش «اتم و هسته اتم» کتاب فیزیک توجه و یادآوری می‌شود که بیان می‌کند: «حدود 2500 سال پیش دانشمند یونان باستان دمکریط فرضیه‌ای داشت که تمامی مواد از اتم تشکیل می‌شوند». بعدها نشانه‌های آن نیز مشاهده شدند. چنین توافقی در تکامل توسعه علم مفهوم خود را به ظرافت در کتب درسی بازیافت. همچنین در قرن بیستم، موضوع درس شیمی کاربرد گسترده‌اش را در سیستم آموزش روسیه پیدا نمود، که شامل آذربایجان استان پهناور روسیه هم می‌شد درس

شیمی در مرحله اولیه در ورزشگاهها و مدارس قدیمی تدریس می‌شد. آن زمان کتاب درسی شیمی موجود نبود. زیرا درس شیمی در مدارس آذربایجان تدریس نمی‌شد. تدریس این درس در آذربایجان در سال 1920 آغاز گردید و برنامه هفت ساله آموزش تنظیم و در سال 1921 در روسیه، در مدارس آذربایجان مورد استفاده واقع شد و دروس به وسیله کتب درسی که در راستای همین برنامه ها تهیه شده بود، تدریس می‌شد.

اولین کتاب درسی منتشر شده به زبان آذربایجانی با عنوان «اولین درس‌های شیمی» نوشته س. ا. سازانوف، و. ن. ورخوروسکی می‌باشد که توسط یک دانشمند آذری س. ح. حسین اف در 1922 به زبان اذری ترجمه شده و خدمات قابل ملاحظه‌ای برای تدریس شیمی انجام داده است. اگر چه کتاب دارای ترجمه کلمه به کلمه بود اما تنها کتاب درسی شیمی تا سال تحصیلی 1927-1928 به حساب می‌آمد. کمی بعد یعنی در سال 1928 اولین کتاب درسی شیمی با عنوان «کتاب کار» تألیف شد. اما، این کتاب از تاثیر آن ایدئولوژی مهم دور نبود. انتشارات «آذر نشر» کتاب‌های ترجمه شده توسط حسین اف با عنوان «شیمی آلی» در سال 1930 و «شیمی غیر آلی (معدنی)» را در سال 1931 منتشر کرد. پس از آن کتاب پروفیسور و. ن. ورخوروسکی «شیمی» (برای پایه های سطوح 6، 7 و 8) توسط چ. ذوالفقاروف ترجمه گردید. در سال 1933 و 1934 کتاب «آنالیز شیمی» برای مدارس راهنمایی تألیف و در سال 1936 منتشر شد و به ساختار شیمی به عنوان یک درس سیستماتیک و ثابت (محکم) قوت بخشید. بنابراین اولین دوره ایجاد کتاب‌های شیمی برای دوره راهنمایی سال‌های 1930-1938 را پوشش داد و آن زمان کتب درسی عمدتاً از زبان روسی ترجمه شده بودند مانند: «شیمی غیرآلی معدنی»، «شیمی تحلیلی»، «شیمی فیزیک»، «شیمی کشاورزی» و «روش تدریس شیمی» و غیره. به همین دلیل در بردارنده هیچ یک از ارزشهای ملی و اخلاقی متعلق به ملت ما (آذربایجان) نبود. هر چند در این سالها دانشمندان برجسته

بررسی برخی ملامتات انجام شده در تالیف کتب ..

ای در شیمی چون س. ک. حسین اف، س. ا. علی اف و خ. ش کلانتری در آذربایجان زندگی و کار می‌کردند. دو نفر از آن‌ها به اسامی پروفیسور س. ک حسین اف و پروفیسور س. علی اف شیمی را به زبان بومی تدریس می‌کردند گر چه هیچ کتابی به زبان بومی در دست نداشتند.

با این حال تاریخ نخستین دوره این علم که در شرق «الشیمی» نامیده می‌شد به نیمه اول قرن هجدهم باز می‌گردد. همچنین این دوره به عنوان دوره «شیمی مفهومی» نامیده می‌شود. آن زمان شیمی تنها به مدد قوه بینایی تدریس می‌شد. به این ترتیب، دانش‌آموزان می‌آموختند که مردم باستان علاقه زیادی به پدیده‌ها در طبیعت نشان می‌دادند. اما آنها برای توضیح پدیده‌های گوناگون طبیعت دشواریهایی داشتند. تعدادی مثال در مورد آنها در کتب درسی داده می‌شد. همه این‌ها ایده‌ای به دانش‌آموزان در مورد علوم مختلف می‌داد که شامل تکامل علم شیمی هم می‌شد.

اطلاعات علمی مانند تمامی کتب درسی دیگر که پس از اصلاحات در نظام آموزشی وارد شدند، به طور خلاصه، معمولی و به شکل سیستماتیک در اولین نسخه اصلی کتب درسی شیمی ارائه می‌شوند.

بنابراین از اولین سال‌های قرن بیست و یکم، ابعاد جدید ایجاد کتاب درسی در آذربایجان جایگاه خود را پیدا کرد در این ابعاد اصل و اساس در نظرگرفتن ارزش‌های ملی و جهانی بود. ارزش‌های مردمی ما (آذربایجان) که قرن‌ها مورد استفاده بود، مجدداً مورد اهمیت واقع شد و به دانش‌آموزان به شیوه اصولی و منظم تدریس گردید و این کتب درسی در مواجهه با نیازمندی‌های مدرن (ضرورت‌های جدید) به دانش‌آموزان کمک کرده‌اند تا مسیر صحیحی را در شکل داکدن چشم‌انداز جهانی خود دنبال کنند. یکپارچگی سیستم آموزشی جهانی مشتمل بر کتب درس جهانی افق‌های جدیدی برای ایجاد کتب درسی در آذربایجان گشود و شایستگی استانداردهای کتب درسی مجدداً در طرح آموزش ملی بازنگری گردید.

چالش:

چالش پیش روی کشورهای جهان سوم این است که در نبود نظام فکری و آموزشی غرب باید چه راهی را در پیش گیرند. از این منظر، سه گزینه پیش روست و باید:

- وانمود کرد که نظام غربی سالم و کارآمد و ضامن سعادت است و بر این اساس به زندگی با تصور برتری آن ادامه داد.

- یا تا هنگام سقوط نظام غرب صبر کنیم و پس از آن دست در دست نظام دیگری بگذاریم تا ببینیم بعد چه باید کرد.

- یا همین الان، قبل از فروپاشی نظام غرب، از آن چارچوب بیرون برویم و در راستای شیوه کاراتری از زندگی تلاش کنیم که از حرص، نفاق و بی عدالتی، که مشخصه‌های دنیای امروز غرب اند، به دور باشد.

این شیوه جدید زندگی، که اشکال مختلف آموزش و پرورش، جزئی از آن خواهد بود، احتمالاً به تناسب شرایط فرهنگی و زیست محیطی مسلمانان، متفاوت است. این شیوه جدید، محدودیت‌ها را شناخته و برای آنها احترام قائل است و به وجود معنایی فراتر از هنجارهای مادی مدرنیته غرب می بخشد. این شیوه جدید زندگی است که نظام نوین آموزشی خود را به عرصه ظهور می آورد.

کتابنامه:

- Mehdi-zade M. M. "The History of the struggle for building a soviet school in Azarbaigan mektebi" , 1985,# 9,pages: 49-49.
  - Agayev B. A. "About the history of teaching of mathematics at Azerbaijan soviet schools. " Baku: Azertedrisneshr, 1964, page:240
  - Qaralov Z. I. "About the main directions of the education reforms in Azerbaigan Republic "// Azerbaigan mektebi, 1993,#1, pages:3-8.
  - Quliyev M. A. " About the discussions of curriculum and text – books and recompiling of them"// muallime komdk, 1968,#2-3 , pages: 101-103.
  - Mardanov M. C. " Azerbaigan education yesterday, today and tomorrow". Baku, Tehsil 2006, page:298.
  - Muradkhanov M. A. " about the new teaching books" // Muallime Komdk, 1932,#6-7 , Pages:20-23 .
  - Rustamov F. A. " Pedagogical Sdience in Azerbaigan and its formation, development and problems (1920-1991) " baku: baku University publishing House, 1998, page: 484.
  - [http://rcirib. ir/viewwertebat](http://rcirib.ir/viewwertebat) .
  - [http://www1.farsnews. com/newstext](http://www1.farsnews.com/newstext).
- ترجمه و اضافات: طهمورث آقاجانی عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی
واحد شهر قدس و دانشجوی دکتری روانشناسی آکادمی علوم آذربایجان